

Бабенко Л.І.

СПОРЯДЖЕННЯ КОНЯ У НАСЕЛЕННЯ СІВЕРСЬКОДО- НЕЦЬКОГО РЕГІОНУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК V СТ. ДО Н.Е.)

Дослідження останніх десятиріч виявили серед пам'яток скіфського часу в басейні р. Сіверський Дінець низку поховань загнudzаних коней чи наборів предметів кінського спорядження, поміщення котрих в могилу символізувало поховання коня, однак до цього часу більшу увагу дослідників привертало пам'ятки IV ст. до н.е., матеріали яких практично повністю залучені до повноцінного наукового обігу. Насамперед, це ряд поховань Пісочинського та Старомерчанського могильників, а також комплекси з Пересічної, Черемушної, Раднаркомівської та Веселого [Бабенко, 1997, с.226-228; 1999, с.24, 25; 2004, с.33-37; 2005, с.58, 59, 97-107; Бандуровский, Буйнов, 2000, с.48, 49, 70-75; Буйнов, Бандуровский, Окатенко, 2005, с.10, 11, Шрамко, 1992, с.112-117]. Матеріали пам'яток V ст. до н. е.¹, до цього часу залишалися або ж опублікованими у неповному обсязі (протопопівські комплекси), або ж зовсім були не залученими до обігу (коротичанський курган). Значення цих пам'яток полягає насамперед у тому, що саме вони знаменують сам факт, а також час появи подібної риси поховального обряду серед сіверськодонецького населення, а отже потребують більш пильної уваги від дослідників.

Протопопівський могильник знаходився в урочищі «Могилки», на правому березі річки Нецвітайки (права притока р. Уди), на південній околиці однойменного села Дергачівського району Харківської області та нараховував 15 курганів, безсистемно розташованих одне одного на відстані 20-40 м. Предмети кінського спорядження були виявлені серед матеріалів двох курганів – №3 та 5, де вони знаходилися у спеціально споруджених нішах [Бородулин, 1977, с.271, 272].

В кургані №3 ніша знаходилася в південній частині могили, була опущена на 0,35 м нижче дна та мала довжину 0,85 м, глибину 0,5 м і висоту 0,55 м. У ніші знаходився набір бронзових предметів кінського спорядження 2 псалія, 2 шестикутних налобника, 2 нащічника у вигляді шестипалих лап, 4 дрібні бляшки різної форми, ворварки.

В кургані №5 ніша напівкулястої форми була розташована у північній стінці могили, напроти правої ноги небіжника. У ніші також знаходилися предмети кінського спорядження місяцеподібна підвіска, 2 нащічника, 24 дрібні бляшки, 2 пряжки, ворварки.

Коротичанський курган входив до складу курганної групи з 6 насипів висотою 0,3-2,5 м, розташованої в 0,5 км на південний схід від смт. Коротич, праворуч траси Харків-Київ. На дні могили, уздовж східної стінки головою на південь лежав кістяк коня. Череп коня був розвернутий у протилежний бік і знаходився зверху на крупі, храпом до східної стінки. Залізні вудила та псалії виявлені поблизу південної стінки, у 0,3 м вище дна могили. Поруч, на глибині 2,85-3,45 м від рівня поховального ґрунту знайдені бронзові вуздечкові бляшки, ворварки та підпружна пряжка прямокутної форми [Бородулин, 1982, с.59-72].

Нижче дається опис предметів кінського спорядження по категоріям.

Вудила

Найкраще збереглися вудила з коротичанського кургану, хоча їх стан збереженості також поганий. Склалися з 2 залізних стрижнів, з'єднаних за допомогою кільцеподібних петель (рис.3, 1).

¹ До цього переліку не включені два кургани Пісочинського могильника - №2, що містив бронзовий псалій V ст. до н.е., але сам комплекс за предметами імпорту впевнено датується IV ст. до н.е. та №5, де після пограбування збереглися лише пронизки-висячі замочки, що не дає змоги скласти більш-менш повну уяву про склад вуздечки в цілому.

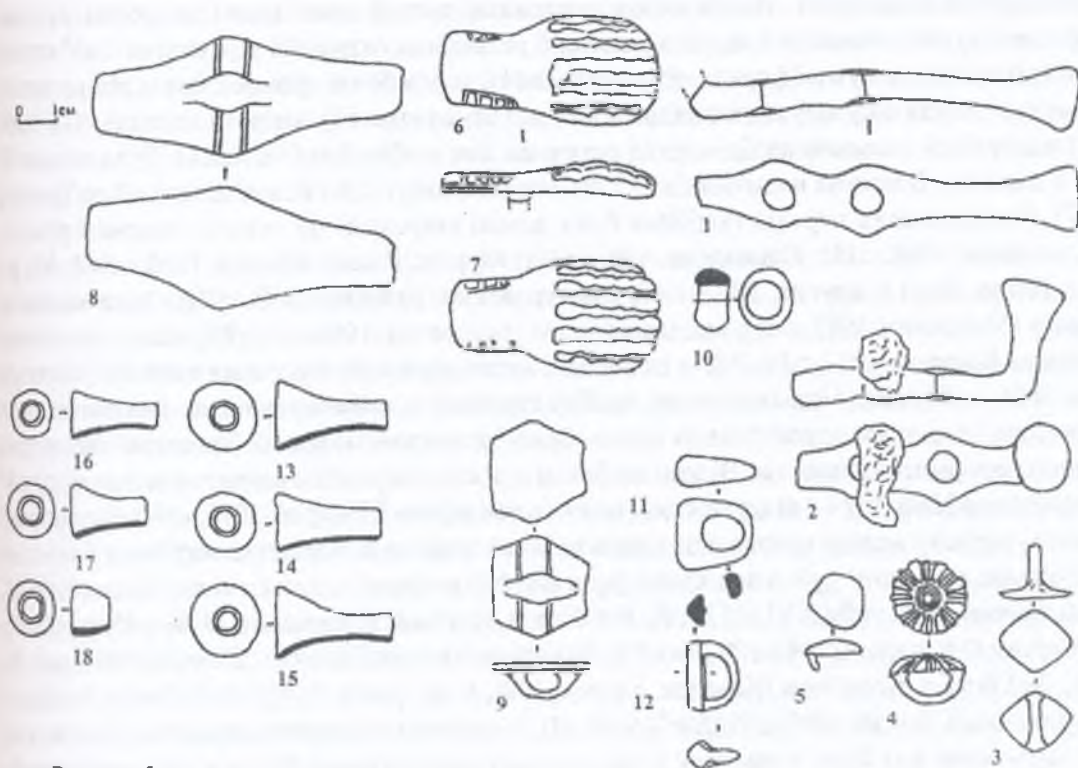

Рисунок 1.

Предмети кінського спорядження з кургану №3 Протопопівського могильника.
Матеріал: 1, 3-18 - бронза; 2 - бронза, залізо.

Крім того, залишки вудил у вигляді фрагментів сильнокорозованого чорного металу, що прикипіли до бронзових псаліїв, виявлені в кургані №3 Протопопівського могильника (рис.1, 2).

Псалії

В коротичанському кургані виявлено уламок залізного дводирчастого псалія з малопомітним вісімкоподібним потовщенням посередині. Один кінець стрижня псалія ледь загнутий, форма іншого невідома (рис.3, 2).

Краще збереглися два бронзових дводирчастих псалія з вісімкоподібним розширенням посередині з кургану №3 Протопопівського могильника (рис.1, 1, 2). У обох псаліїв ще у давнину з одного боку було зламано кінцівку стрижня, місце зламу старанно обточено. У підсумку зовнішній вигляд обох псаліїв різниться: у одного кінцівка з розтрубоподібним розширенням заламана на 90°, що надає псалію Г-подібної форми, кінцівка іншого псалія має вигляд прямого стрижня з аналогічним розтрубоподібним розширенням. Довжина прямого псалія 9 см, Г-подібного 6,5 см. Діаметр отворів 0,7 см, діаметр розтрубоподібних закінчень 1,5 см. Можна стверджувати напевно, що початково Г-подібний псалій закінчувався з іншого боку прямим стрижнем, а прямий, навпаки, Г-подібним, про що свідчить добре помітний на місці зламу кут заламаного під 90° стрижня. Таким чином, до поломки це була пара ідентичних псаліїв досить розповсюджені форми подібні псалії входили до складу вуздовних наборів з I Завадської Могили, IV Іспанової Могили [Мозолевський, 1980, с.93, 95, 147, рис.36, 11, 12; 37, 1, 2; 38, 1, 2; 83, 1], поховання поблизу с. Стили Донецької області [Привалова, 1993, с.161, рис.83, 69], із курганів Німфейського некрополю [Силантьєва, 1959, рис.37, 1, 4; 40,1; 47, 2, 3; 48, 7], Дніпровського Правобережжя [Петренко, 1967, с.36, 37, табл.26, 7, 10, 16-18], Перещепинського могильника [Махортих, 2006, с.58, рис.1, 1, 2, 4, 5; 2, 3-7; 3, 3, 4, 6-8] тощо.

Нащічники

Виявлені у двох комплексах Протопопівського могильника. Нащічники з кургану №3 репрезентовані бляхами у вигляді широких шестипалих лап (2 екземпляри). Мають

напівокругле закінчення, таким чином центральні пальці дещо довші за крайні. Добре передані суглоби кожного з пальців у вигляді рельєфних округлих потовщень. Зап'ясток вузький, підпрямокутної форми, орнаментований з обох боків прокресленим візерунком у вигляді ланцюжку опуклих квадратиків, що звужуються у напрямі пальців. На зворотньому боці масивна напівокругла петелька, але в обох блях петельки були зламані ще в давнину. Довжина нащічників 5,2 см, ширина кисті 2,6 см, зап'ястка 1,7 см (рис.1, 6, 7). Номінативний перелік подібних блях доволі широкий це «кисть людської руки» [Ильинская, 1968, с.135; Привалова, 1993, с.161; Мурзін, Ролле, Білозор, 1996, с.142; Мурзін, Ролле, Херц и другие, 2002, с.60; Бандуровский, Буйнов, 2000, с.71], «лапа хижака (лева)» [Манцевич, 1987, с.45], «медвежа лапа» [Бессонова, 1994, с.25, 25], «лапа котячого хижака» [Скорый, 1997, с.38, 39], «стилізовані лапи тварин або людських кистей» [Махортих, 2006, с.59] тощо. Незважаючи на подібну строкатість найменувань, прийнятне як антропо-, так і зооморфне трактування цього образу в залежності від особливостей іконографічного оформлення пальців. Відомі як бляхи з досить виразним великим пальцем руки (антропоморфізм), так і з відсутністю такого (зооморфізм) [Шкурко, 1976, с.98]. За оформленням зап'ястя можна розрізнити декілька іконографічних варіантів подібних блях зі зап'ястком, оточеним рубчатим краєм (кургани №2 поблизу с. Аксютинці, біля с. Хитці [Ильинская, 1968, табл.ХVI,1; LVI,4], №6 біля м. Круполь [Петренко, 1978, с.45, рис.2, 7, 8], Солоха (Манцевич, 1987, с.44, кат.27], Вакулина Могила [Клочко, Скорый, 1991, рис.5, 7, 8], №2 біля с. Корніївка [Ковалев, Полин, 1991, С.46, рис.8, 7, 8], №1/2 Стеблівського могильника [Скорый, 1997, с.39, рис.7, 6; 51, 1]), з округлим розширенням на кінці зап'ястка, що характерно для блях з пам'яток більш пізнього часу кургани №2, ур. Галушине, поблизу с. Кошевате [Петренко, 1967, табл.30, 3, 4], з коротким вузьким зап'ястком (кургани на р. Удай [Сидоренко, 1964, с.194], №4 біля с. Берестняги, №398 поблизу с. Журівка [Петренко, 1967, табл.30, 9, 10], № 2 в урочищі Стайкин Верх [Ильинская, 1968, табл. V,19], біля с. Крячківка [Шкурко, 1976, рис.2, 19], поховання поблизу с. Стили Донецької області [Привалова, 1993, с.161, рис.83, 70], № 26/1 біля с. Новоселка [Бессонова, 1994, фот.2, 4-6], №№1, 6, 8, 15, 18, 21 Перещепинського могильника [Щрамко, 1994, рис.4, 6; Мурзін, Ролле, Білозор, 1996, с.142, рис.3; Мурзін, Ролле, Херц и другие, 2002, рис.46, 12; Махортих, 2006, рис.5, 12; 8, 10; 10, 2]) тощо. Протопопівські бляхи належать до останнього варіанту, особливістю їх іконографії є наявність рельєфного орнаменту по обидва боки зап'ястка та шестипалість. Шестипалими лапами оформлені кінці псалія з кургану №7 біля с. Руська Тростянка [Пузікова, 1980, с.42, 43, рис.3, 2].

Нащічники з кургану №5 представлені бронзовими ажурними бляхами, що належать до добре відомого кола блях з одностороннім рельєфним зображенням у профіль згорнутого у кільце хижака (вовка) [Шкурко, 1969; Ильинская, 1971; Полидович, 1994]. Схема традиційна голова, тулуб та хвіст хижака утворюють коло, всередині якого знаходяться лапи тварини. Розташування лап паралельне, зворотньосиметричне передпліччя передньої лапи паралельне гоміляці задньої; кисть передньої лапи «дотикається» колінного суглобу, а кисть задньої ліктьового. Звужений посередині писок розширюється біля носа. Паща роззявлена, але відвисла донизу нижня щелепа передана дуже схематично. Дрібні деталі морди хижака (око, ніздрі) ледь помітні. Загострене вухо з добре виділеною раковиною стирчить догори. Тіло довгасте, сухорляве. Випуклим рельєфом підкреслені м'язи плеча та стегна, поверхня яких вкрита прямими прокресленими смугами, що імітують шерсть хижака. Хвіст витягнутий по периметру і майже торкається писка тварини. Кінець хвоста та загнута кисть задньої лапи оформлені у вигляді пташиних голівок, зображення яких передане дуже схематично, як і зображення пташиної голівки позаду плеча. Подібний схематизм у зображенні характерний саме для нащічників з лісостепових пам'яток [Шкурко, 1969, с.37]. На зворотньому боці петелька підтрапецієподібної форми. Діаметр 3,6-4,1 см. Два екземпляри (рис.2, 1, 2).

Найбільш близькі за іконографією аналогії походять з курганів №8 могильника Часті кургани [Замятнин, 1946, с.34, рис.14, 5], №398 біля с. Журівка [Петренко, 1967, табл.31, 6], №491 біля с. Макіївка [Галанина, 1977, с.29, табл.13, 4], №499 поблизу с. Басівка [Галанина, 1977, с.46, табл.26, 20-23], Книшівського городища [Гавриш, 1995, с.150, 151, мал.2], з грабіжницьких розкопок Староживотинного могильника [Медведев, 2001, с.7, рис.3, 2]

Налобники

Виявлені у двох комплексах коротичанському кургані та №3 Протопопівського могильника, хоча в обох випадках питання про належність блях саме до категорії налобників не можна вирішувати однозначно. Налобник з коротичанського кургану репрезентований бронзовою вуздечною бляхою зі щитком у вигляді асиметричного ромба з закругленими вершинами (рис.3, 3). Зовнішня поверхня гладка. На зворотньому боці подовжня петелька. Довжина бляхи 5,5 см, ширина 2,2 см. Більше розповсюдження у V ст до н.е. серед предметів кінської оздобы отримали дрібні бляшки у вигляді симетричного ромбу, а також бляшки (налобники) зі щитком шестикутної форми у вигляді видовженого «ромбу» з прогнутими стінками та зрізаними вершинами по обидва боки довгої осі. Бляшки у вигляді асиметричного ромбу репрезентовані значно гірше. Серед найближчих аналогій можна назвати 3 бляшки з пам'яток Дніпровського Правобережжя кургани №396 та 413 біля с. Журовка та №411 поблизу с. Пекарі [Петренко, 1967, 27, 16, 17; 28, 8; Галанина, 1977, табл.6, 3], одну з посульського регіону курган № 499 біля с. Басівка [Ильинская, 1968, табл.ХХVIII, 17; Галанина, 1977, табл.26, 19], ще одну з Середнього Дону [Либеров, 1965, табл.24, 10].

До вуздечного набору з кургану № 3 Протопопівського могильника входили два налобники зі щитком шестикутної форми у вигляді видовженого «ромбу» з прогнутими стінками та зрізаними вершинами по обидва боки довгої осі (рис.1, 8, 9). Зовнішня поверхня гладка. На зворотньому боці подовжня петелька. Форма та розміри налобників різні, один має видовжені пропорції (довжина 7,2 см, ширина 2,8 см), інший близький до рівностороннього шестикутника (довжина 2,3 см, ширина 2,3 см). Подібні налобники виявлені у похованнях Німфейського некрополю [Силаптьева, 1959, рис.37,6; 40,2; 47,1; 48, 5], Перещепинського могильника [Махортих, 2006, с.61, рис.3, 1, 2; 7, 9; 9, 19].

Вузdechні бляхи

Дрібні вуздечні бляшки різних типів входили до складу наборів усіх трьох комплексів. Бронзова бляшка з гладким ромбоподібним щитком та петелькою на зворотньому боці виявлена в кургані №3 Протопопівського могильника. Довжина 1,7 см, ширина 1,4 см, висота 1,2 см.. 1 екземпляр (рис.1, 3). Схожі бляшки були знайдені в курганах №400 біля с. Журівка, № 522 поблизу Смели [Петренко, 1967, табл.27, 26, 28, 29], №14 біля хут.Поповка [Ильинская, 1968, табл.ЛIII, 2], №411 поблизу с. Пекарі, №491 біля с. Макіївка, №425 поблизу с. Кулешівка, №499 біля с. Басівка, №502 біля с. Броварки [Галанина, 1977, табл.6, 9; 11, 11; 17, 11; 26, 7; 28, 2], Скоробор [Шрамко, 1994, рис.6, 1, 12], №9, 24 Перещепинського могильника [Махортих, 2006, рис.6, 3; 9, 2-4, 6-18].

Бронзові бляшки з гладким круглим щитком напівсферичної форми та петелькою на зворотньому боці входили до складу двох наборів. В кургані №3 Протопопівського могильника виявлена одна така бляшка, в кургані №5 24 екземпляри (рис.1, 5; 2, 6). Діаметр 1,3 см. Подібні дрібні бляшки входили до складу вуздечних наборів з курганів №№400, 411, Г біля с. Журівка [Петренко, 1967, табл.27, 34-37, 41], №1 поблизу с. Аксютинці [Ильинская, 1968, табл.ХVI, 14], №425 біля с. Кулешівка та №491 біля с.Макіївка [Галанина, 1977, табл.11, 14; 13, 7; 17, 3]тощо.

До складу ще двох комплексів входили бляшки з кругим напівсферичним щитком у вигляді багатопелюсткової розетки та масивною петелькою на зворотньому боці. У 8 бляшках з коротичанського кургану щиток був оформлений у вигляді рельєфної 16-пелюсткової розетки з ледь опуклою гладкою серцевиною та довгастими пелюстками, що

радіально розходяться від центру (рис.3, 4). Діаметр 1,7 см, висота 1,4 см. Щиток двох бляшок з кургану №3 Протопопівського могильника був оформлений у вигляді рельєфної 16-пелюсткової розетки з ледь опуклою круглою серцевинною, оточеною кільцевим обідком та пелюстками вузькими і краплеподібними, що навперемінно чергуються та радіально розходяться від центру (рис.1, 4). Діаметр 1,8 см, висота 1,1 см.

Вузничні бляшки з так званим «рубчатим краєм» добре відомі по численним знахідкам саме в лісостепових пам'ятках в посульських курганах [Ильинская, 1968, с.129, 130, рис.37, табл.V, 24-26; VII, 1-4; XVI, 6, 8; XVII, 13; XXVIII, 9; XXXI, 2, 3; XLIII; LVI, 1, 5], серед пам'яток ворсклінського регіону [Ковпаненко, 1967, с.153, рис.26, 43, 44; 53, 79, 80; Кулагова, Луговая, Супруненко, 1993, с.25, рис.9, 6; Махортих, 2006, рис.5, 1-7; 6, 2, 6, 9; 8, 4-7; 10, 7], Дніпровського Правобережжя [Петренко, 1967, с.92-94, табл.27, 38, 40, 42, 46-50, 55, 56; Галанина, 1977, с.50, табл.28, 9, 10], Німфейського некрополю [Силантьева, 1959, рис.37, 13; 40, 4; 48, 4], але більшість з них різняться розмірами щитка, формою та довжиною пелюсток, іншими деталями. В матеріалах степових курганів подібні бляшки менш репрезентативні [Гудкова, 1978, с.189, рис.5, 5, 6; Ковалева, Мухопад, 1979, с.112, рис.1, 3; Братченко, Швецов, Дубовская, 1989, рис.3, 7].

Пряжки

У складі двох комплексів виявлено по дві пряжки. Бронзова рамкова пряжка підтрапецієвидної форми із прямокутного у перетині стрижня входила до складу кінського спорядження коротичанського кургану. Посередині однієї із коротших сторін ледь помітне потовщення, можливо залишок ще у давнину зламаного та частково зашліфованого гачка. Довжина 5,5 см, ширина 3,8 см (рис.3, 5). Серед уламків залізних предметів коротичанського комплексу у фондах музею зберігається також частина залізної рамкової пряжки прямокутної форми (рис.3, 6). Бронзові рамкові пряжки прямокутної чи підтрапецієподібної форми входили до складу наборів кінського спорядження з курганів № 7 могильника «Часті Кургани» на Середньому Дону [Либеров, 1965, табл.22, 21], №4 біля с. Берестняги [Петренко, 1967, табл.25, 1], №5 могильника Осняги [Шрамко, 1987, рис.72, 17], №7 Перещепинського могильника [Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с.71, рис.10, 7], №2 біля с. Мала Рогозянка [Бандуровский, Буйнов, с.73, рис.33, 2]. Бронзова пряжка з додатковою поперечною перетинкою походить з Німфейського некрополю [Силантьева, 1959, рис.47, 4]. Добре відомі і залізні рамкові пряжки прямокутної форми, більшість яких походить з пам'яток IV ст. до н.е. Чортотлик, Товста Могила, Мелітопольський курган, Страшна Могила, №487 біля с. Капітанівка, похо-

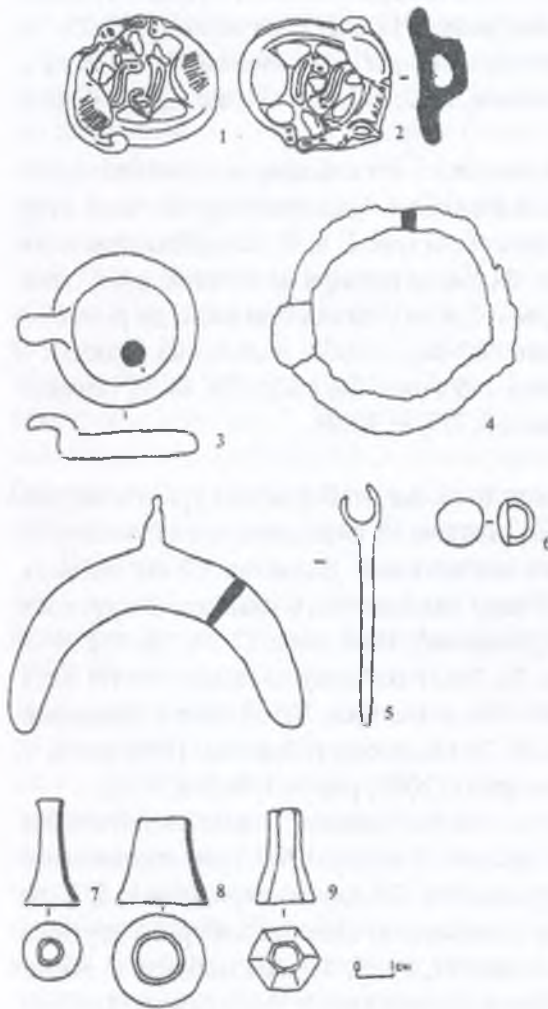

Рисунок 2.

Предмети кінського спорядження з кургану № 5 Протопопівського могильника.
Матеріал: 1-3, 5-9 - бронза; 4 - залізо.

вання №2 кургану №3 біля с. Старий Мерчик тощо [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 87, кат. 23; Мозолевський, 1979, с.34, 36, 40, рис.18, 1, 6; 24, 3, 4; Ильинская, 1973, с.53, рис.5, 7; Тереножкин, Мозолевский, 1988, с.137, рис.152, 11; Петренко, 1967, табл.25, 5; Бандуровский, Буйнов, 2000, с.74, рис.9, 10].

Дві круглі пряжки, залізна та бронзова, виявлені в кургані №5. Залізна пряжка має вигляд кільця з прямокутного у перетині стрижня діаметром 5,7 см (рис.2, 4). Пряжка має підпрямокутної форми гачок для застебування ременю. Близькі за будовою залізни пряжки відомі в Мелітопольському кургані [Тереножкин, Мозолевский, 1988, с.137, рис.152, 10], №9 поблизу с. Руська Тростянка [Либеров, 1965, табл.21, 17], №7 Пісочинського могильника [Бабенко, 2005, с.106, рис.13, 5].

Бронзова пряжка репрезентована гладким, круглим у перетині кільцем з виступаючим за межі зовнішнього краю кільця продовгуватим гачком для застебування ременю (рис.2, 3). Діаметр кільця 4 см.

Бронзові круглі пряжки з продовгуватим гачком виявлені в кургані №7 могильника Осняги [Шрамко, 1987, рис.73, 5], Солосі (належить до типу скульгам і відрізняється наявністю загнутих у кільце кінцівок) [Манцевич, 1987, с.45, кат.28], Другому Мордвинівському кургані (прикрашена шишечками з трьох кульок) [Ильинская, 1973, с.56, рис.8, 18] тощо.

Нагрудна прикраса

Виявлена в кургані №5 Протопопівського могильника. Репрезентована бронзовою підвіскою (так званою «лунницею»), що має вигляд плоского півмісяця, звернутого рогами донизу (рис.2, 5). Посередині верхнього краю поперечна кругла петелька, що була частково зламана ще у давнину. Кінці рогів округлі. Розмах рогів 7,8 см, висота підвіски 6,2 см. Серед найближчих аналогій слід назвати випадкову знахідку підвіски поблизу с. Пастирське [Галанина, 1977, с.53, табл.32, 3], а також дві лунниці з курганів №14 біля с. Райгородок та № 5 поблизу с. Берестняги [Петренко, 1967, табл.25, 2, 4], однак дві останні підвіски вирізняються місцем розташування петельок. Більш широке розповсюдження отримали вирізані із тонкого металевого листа підвіски-лунниці у кінських наборах поховань скіфської знаті IV ст. до н.е. (Солоха, Чортотлик, Мелітопольський курган, Товста Могила, Лемішів курган, Краснокутський курган, Олександропіль, Огуз, Козел, Бердянський курган, Бабина Могила) [Мозолевський, 1979, с.36, 190, рис.21, 8; Манцевич, 1987, с.105, 112, 114, кат.98, 112, 125; Мелюкова, 1981; Тереножкин, Мозолевський, 1988, с.145, рис.159, 4, 5; 160, 1, 2; Чередниченко, Фиалко, 1988, с.157, рис.4, 1, 2, 6-8; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с.85, 92, 149-151; кат.14, 50, 54; Переводчикова, Фирсов, 2005, с.399, рис.4, 2; Мозолевский, Полин, 2005, с.133, 306, 307, рис.70, 72].

Пронизки

Два різних типа пронизок входили до складу вуздечки з кургану №3 Протопопівського могильника. Бронзові пронизки – «висячі замочки» репрезентовані двома екземплярами, що відрізняються за будовою та розмірами. Одна має рівну, з закругленими кутами основу та високу дужку з округлим, ледь витягнутим по вертикалі отвором (рис.1, 11). Ширина 1,6 см, висота 1,8 см, діаметр отвору 1,0-1,1 см. Основа іншої пронизки має форму тригранної призми, що повернута ребром донизу. По верхній грані проходить ледь помітне поздовжнє реберце. Напівкругла дужка утворює отвір такої ж форми (рис.1, 12). Ширина 1,6 см, висота 1,2 см, діаметр отвору 1,0 см.

Подібні пронизки добре відомі в курганах Посулля [Ильинская, 1968, с.130], Дніпровського Правобережжя [Петренко, 1967, табл.27, 20, 21, 23; Скорый, 1997, с.40, 42, рис.22, 2-5; 26, 3], Побужжя [Покровська, Діденко, 1970, рис.2, 2], [тепу (Тереножкин, Ильинская, Мозолевський, 1977, рис.43, 6, 7; Ковалева, Мухопад, 1979, с.114, рис.2, 10; Мозолевский, 1980, с.92-96, рис.36-38, 83; Плешивенко, 1991, с.147, рис.3, 7), Східного Криму [Силантьева, 1959, рис.40, 5; 47, 10; 49, 4; Бессонова, Скорый, 1986, с.164, рис.6, 2], Поворскля [Махортих, 2006, с.61, рис.5, 8; Ролле, Махортих, Черненко, 2006, с.101, 102, рис.1, 6, 10], а також на Більському горо-

дищі [Шрамко, 1973, с.89, рис.4, 5]. Виявлені вони і в пам'ятках сіверськодонецького регіону у кургані №5 біля с.Пісочин [Бабенко, 2005, с.105, рис.7, 10]. За думкою В.А. Іллінської, подібні пронизки були ковзними пряжками для рухливого сполучення повода з ременем чумбура [Ильинская, 1968, с.130].

До складу цього ж набору входила бронзова біконічна пронизка зі зглаженим ребром та наскрізним отвором. Діаметр пронизки 1,4 см, отвору 0,9 см, висота 0,8 см. Схожі пронизки були знайдені в курганах №3 біля с. Старий Мерчик [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис.9, 7], №7 поблизу с. Пісочин [Бабенко, 2005, с.105, рис.13, 4], №414 біля с. Журівка [Петренко, 1967, табл.27, 57], №2 біля с. Чкалове [Нечитайло, Бунятян, 1984, с.18, рис.9, 5], Чортотлику [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, кат.25], а також №1 поблизу с. Вовковці, де вони використовувалися для закріплення згорнутого вдвоє вуздечного ремня и ремінних перехрест' [Ильинская, 1968, с.113-115, рис.28, 30, 31].

Ворварки

Входили до складу наборів усіх трьох комплексів. В коротичанському кургані було знайдено 4 ворварки 2 бронзові та 2 залізні. Бронзові ворварки мають форму зрізаного конусу. Одна з гладким тулубом (висота 1,3 см, діаметри 1,4 та 0,9 см; рис.3, 7), інша – з шестигранним (висота 1,1 см, діаметри 1,6 та 1,0 см; рис.3, 8). Залізні ворварки конічної форми з гладкими стінками (висота 1,2 см, діаметри 1,9 та 1,5 см; рис.3, 9).

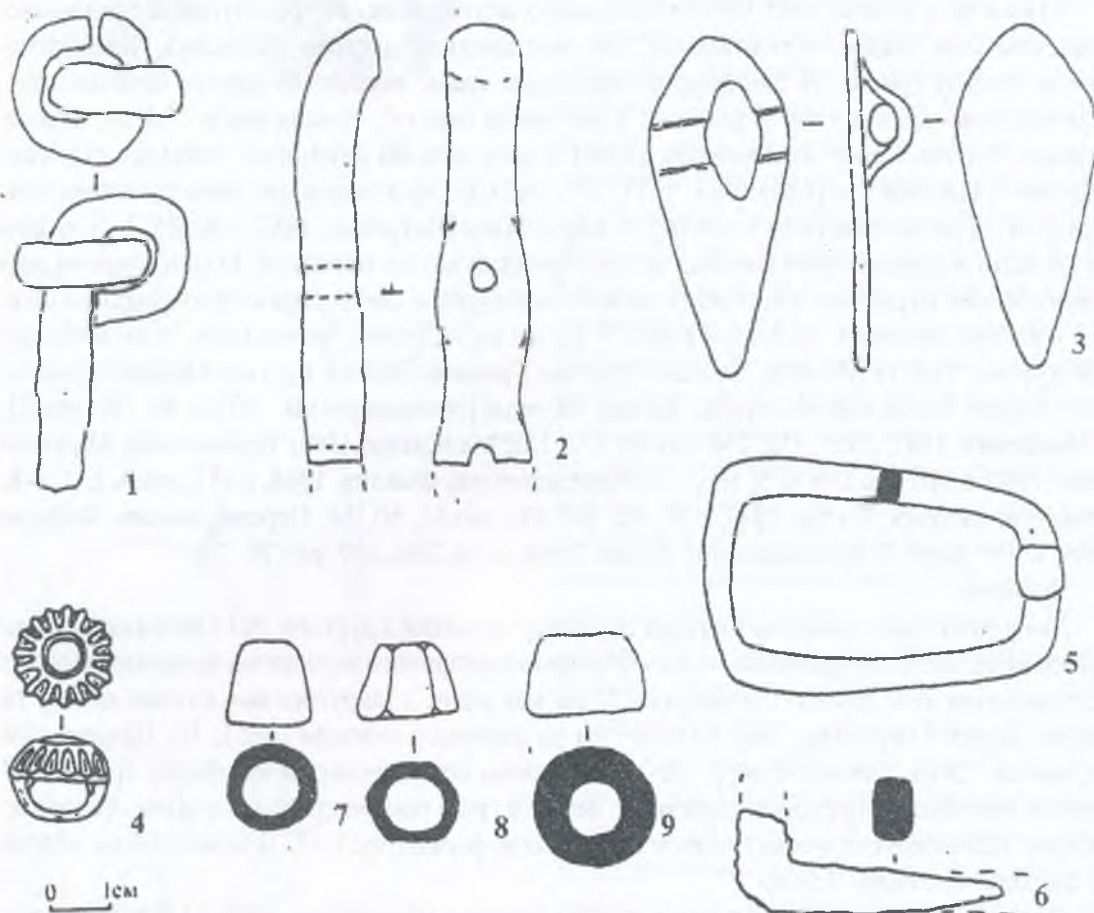

Рисунок 3.

Предмети кінського спорядження з Коротичанського кургану.
Матеріал: 1, 2, 6, 9 - залізо; 3-5, 7, 8 - бронза.

В кургані №3 Протопопівського могильника виявлено 6 бронзових ворварок – 5 продовговатих конічної форми з прогнутими стінками та гладким тулубом (висота 1,8-2,7 см, діаметри верхній – 0,6-0,7 см, нижній – 1,1-1,7 см) (рис.1, 13-17) та 1 та одна коротка з приземистим тулубом (висота – 0,9 см, діаметри верхній – 0,7 см, нижній – 1 см) (рис.1, 18).

Три бронзових ворварки входили до складу вуздечки з кургану №5. Одна з шестиграним тулубом та прогнутими стінками (висота 2,4 см, діаметри верхній 0,9 см, нижній 1,6 см) (рис.2, 9), дві з гладким тулубом (висота 2,7 та 2,2 см, діаметри верхній 0,7 та 1,4 см, нижній 1,5 та 2,5 см) (рис.2, 7, 8).

Дату кургану №5 біля с. Протопопівка визначають, насамперед, бляхи у вигляді зігнутого у кільце вовкоподібного хижака. Подібні бляхи були знайдені в курганах, більшість яких можна впевнено датувати першою половиною V ст. до н.е. – №2 біля с. Волковці, №8 групи Частих, №499 біля с. Басівка, №491 біля с. Макіївка, №398 біля с. Журовка, курган Кулаківського, №6 біля с. Ковалівка [Либеров, 1965, рис.2; Петренко, 1967, с.93; Ильинская, 1968, с.78; Галанина, 1977, с.29, 46; Мурзин, 1984, с.24, 38]. А.Ю. Алексеев обмежує дату подібних комплексів рамками другої чверті V ст. до н.е. і відносить їх до найранніших поховань виділеної їм другу хронологічної групи [Алексеев, 1991, с.51]. Цій даті не суперечать і інші предмети комплексу дрібні круглі бляшки з гладкою поверхнею та бронзові наконечники стріл, репрезентовані варіантами, характерними для наконечників другої хронологічної групи (насамперед, базисними) [Мелюкова, 1964, с.19-23]. Таким чином, найбільш ймовірна дата комплексу друга чверть V ст. до н.е.

Хронологічні рамки Коротичанського кургану також визначає набір предметів кінського спорядження, добре відомий серед лісостепових пам'яток, що традиційно датуються більшістю дослідників першою половиною V ст. до н.е. [кургани №№396, 400, 401, 413, В біля с. Журівка, 411 біля с. Пекарі, 499 поблизу с. Басівка тощо]. За хронологічною шкалою А.Ю. Алексеева комплекси з бляшками з рубчатим краєм та пластинчатими налобниками у вигляді ромбу складають другу хронологічну групу пам'яток, з яких найбільш ранні датуються рубежем першої-другої чверті V ст. до н.е. [Алексеев, 1991, с.51; 1992, с.114-116]. Базисні наконечники стріл з широкою основою в сагайдачних наборах другої половини V ст. до н.е. малорепрезентативні, що дозволяє визначити хронологічні рамки коротичанського комплексу в межах другої чверті V ст. до н.е.

Більш широкі хронологічні рамки має курган №3 біля с. Протопопівка. Бронзові Г-подібні псалії з розтрубодібними закінченнями добре відомі в багатьох пам'ятках Лісостепу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.93-95; Махортих, 2006, с.60], в степових курганах (I Завадська та IV Іспанова Могили) [Мозолевский, 1980, с.93-95, рис.36-38, 83], а також в багатьох похованнях Німфейського могильника [Силантьева, 1959, с.104-106]. Всі ці пам'ятки не виходять за межі другої-третьої чверті V ст. до н.е. [Алексеев, 1991, рис.2] Нащічники у вигляді багатопалої лапи з'являються у пам'ятках ще на початку другої чверті V ст. до н.е. – курган № 2, Стайкин Верх [Ильинская, 1968, с.75; Алексеев, 1991, рис.2] і продовжують існувати до початку IV ст. до н.е. – Солоха [Манцевич, 1987, с.44, 45]. Налобники у вигляді ромба зі зрізаними вершинами (шестикутні) відомі на протязі V ст. до н.е. ([Силантьева, 1959, с.104-106; Петренко, 1967, табл.28, 9-11], але згідно хронологічної схеми, запропонованої А.Ю. Алексеевим, вони не виходять за рамки другої-третьої чверті цього століття [Алексеев, 1991, рис.2]. Важливе значення для датування пам'ятки має присутність пронизок-вісячих замочків, що також отримали розповсюдження саме у цей час [Алексеев, 1991, с.51; Алексеев, 1992, с.146]. Це дозволяє обмежити хронологічні рамки протопопівського кургану №3 другою-третьою чвертями V ст. до н.е. Можливо, слід віддати перевагу також другій чверті, зважаючи на присутність у комплексі дрібних ромбодібних бляшок, більш характерних для пам'яток першої половини V ст. до н.е.

Окремого розгляду заслуговує питання про визначення місця розглянутих комплексів серед сіверськодонецьких старожитностей скіфської доби, що спонукає безпо-

середньо звернутися до проблеми реконструкції деяких історичних процесів, що проходили в означений час.

За думкою частини дослідників наявність дискретності у розвитку деяких культурозначимої ознак, а також ряду інших факторів, в кінці VI на початку V ст. до н.е. у Північному Причорномор'ї свідчить про появу нової хвилі кочовиків, що згодом встановили своє панування у цьому регіоні на два наступних сторіччя [Алексеев, 1991, с.54, 55; 1992, с.103-112; 1993, с.28-38; Виноградов, Марченко, 1991, с.150]. З цими ж подіями пов'язана і «третя хвиля» агресії степового населення у Лісостеп, що охопила південні райони Правобережжя, а також частину лівобережного регіону, насамперед, Придніпровський терасовий Лісостеп [Скорий, 1996, с.41-44; 1997, с.67-75; 2003, с.82-85].

Відсутність можливостей учинити ефективний опір, при одночасному небажанні визнати панування нових господарів спонукало значну частину лісостепового населення ряду регіонів до переселення на інші землі [Виноградов, Марченко, 1991, с.149, 150; Алексеев, 1992, с.103-112]. Найбільш яскраво перетік населення демонструють пам'ятки Посулля та, почасти, Дніпровського Правобережжя (насамперед, поховальні комплекси з південним орієнтуванням небіжників), різке скорочення яких наочно віддзеркалюють ці події [Ильинская, 1968; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989].

Грунтуючись на близькості основних категорій культури та наявності хронологічного стику між помітним скороченням пам'яток вказаних регіонів при «раптовій» їх появі «у готовому вигляді» в іншому місці, ряд дослідників розглядають територію Посулля (а, почасти, і Дніпровського Правобережжя) як можливий своєрідний плацдарм, звідки відбувалося переселення значних груп населення на територію Середнього Дону [Медведев, 1992, с.71-73; 1999, с.125, 126; Гуляев, 2000, с.147-151] та дельти Дону [Копылов, 2000, с.164, 165].

У подібній ситуації сіверськодонецький регіон навряд чи міг залишатися територією, ізольованою від міграційних потоків, що проходили у безпосередній від нього близькості. Безперечно, що деяка частка переселенців могла віддати перевагу цьому регіону, і не лише завдяки його територіальній близькості, а й через більш значущі фактори. Зокрема, цей район був місцем перетину ряду торговельних шляхів, що проходили у субмеридіональному (Муравський шлях) та субширотному (геродотівський шлях до країни аргіпеїв) напрямках [Болтрик, 1990, с.35; Островерхов, 1981, с.91; Шрамко, 1987, с.20-24; 1998, с.127; Бандуровский, Буйнов, 2000, с.121-123; Бессонова, 2000, с.127].

Пошук пам'яток, що можливо були пов'язані з подібними переселенцями, спонукає звернути увагу на деякі особливості поховальної обрядності сіверськодонецького населення. Найбільшу увагу привертає відсутність у курганах VII-VI ст. до н.е. комплексів з кінськими похованнями чи предметами кінського спорядження [Бандуровский, Буйнов, 2000, с.71], особливо помітна на фоні широкої репрезентативності подібних поховань на Посуллі та Дніпровському Правобережжі, де частка їх присутності від загального числа комплексів сягає 28-32% [Ильинская, 1968, с.103-135; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.36, 40]. Тому поява з V ст. до н.е. в басейні Сіверського Дінця ряду могильників з вищезгаданою рисою поховальної обрядності, не характерною для пам'яток більш раннього часу, може бути свідченням появи у регіоні носіїв цієї риси обрядності. Додатковим підтвердженням подібного припущення є повна відсутність серед поховань вказаних могильників (Протопопівського, Пісочинського, Старомерчанського та інших) комплексів ранньоскіфського часу, що свідчить про більш пізній початок їх функціонування.

Протопопівський та Коротичанський могильники є найбільш ранніми пам'ятками, що фіксують появу в сіверськодонецькому регіоні першої хвилі переселенців. Поховання іншої групи пам'яток (Пісочинський, Старомерчанський, Малорогозянський могильники), початок функціонування яких припадає на другу половину V початок IV ст. до н.е., належали або ж нащадкам (друге-третє та наступні покоління) першої міграційної хвилі, або ж представникам нового міграційного потоку.

**Спорядження коня у населення сіверськодонецького регіону
(за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н.е.)**

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеев А.Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н.э. // АСТЭ. 1991. Вып.31. С.43-56.
- Алексеев А.Ю. Скифская хроника. СПб., 1992. 206 с.
- Алексеев А.Ю. Великая Скифия или две Скифии? // Скифия и Боспор. Новочеркасск, 1993. С.28-38.
- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. К., 1991. 416 с.
- Бабенко Л.И. Кінь у поховальному обряді сіверськодонецького регіону у скіфський час // Историчне краєзнавство і культура. К.-Харків, 1997. Ч.II. С.226-228.
- Бабенко Л.И. Об одной черте погребального обряда населения северскодонецкого региона в скифское время // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков, 1999. С.24, 25.
- Бабенко Л.И. Комплекс речей поховання IV ст. до н.е. біля Пересічної // Археологія. 2004. № 3. С.33-37
- Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков, 2005. 284 с.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). К., 2000. 236 с.
- Бессонова С.С. Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов. К., 1994. С.3-34.
- Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісо-степу // Археологія. 2000. № 2. С.116-131.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА. 1986. № 4. С.158-170.
- Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии // СА. 1990. № 4. С.30-45.
- Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области // АО 1976 г. М., 1977. С.271, 272.
- Бородулин В.Г. Дневник об археологических раскопках скифо-сарматской экспедиции Харьковского исторического музея в 1982 г.-С.59-72.
- Братченко С.Н., Шевцов М.Л., Дубовская О.Р. Курган IV в. до н.э. в бассейне Северского Донца // СА. 1989. № 1. С.170-177.
- Буйнов Ю.В., Бандуровский А.В., Окатенко В.Н. Исследование курганов скифской эпохи в Харьковской области // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. К., Запоріжжя, 2005. Вип.7. С.9-13.
- Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. 1991. № 1. С.145-155.
- Гавриш П.Я. Деталі кінської збруї в матеріалах розкопок Книшівського городища // ПАЗ. Полтава, 1995. Ч.3. С.148-152.
- Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга) // САИ. 1977. Вып.Д1-33. 68 с.
- Губкова А.В. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. К., 1978. С.182-193.
- Гуляев В.И. Об этнокультурной принадлежности населения Среднего Дона в V-IV вв. до н.э. // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология. М., 2000. С.145-152.
- Замiatин С.Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем // СА. 1946. Т.VIII. С.9-50.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К., 1968. 203 с.
- Ильинская В.А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА. 1971. № 2. С.64-85.
- Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н.э. // Скифские древности. К., 1973. С.42-63.
- Ключко В.И., Скорый С.А. Курган Вакулина Могила // Проблемы археологии Северного Причерноморья. Херсон, 1991. С.99-110.
- Ковалев Н.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы степной Скифии. К., 1991. С.33-53.
- Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья (III-I тыс до н.э.) Днепропетровск, 1979. Вып.3. С.111-123.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967. 188 с.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. К., 1989.
- Копылов В.П. Население дельты Дона в V-IV вв. до н.э. // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология. М., 2000. С.157-166.
- Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. М., Полтава. 1993. 108 с.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. 1965. Вып.Д1-31. 112 с.
- Маневич А.П. Курган Солоха. М., 1987. 135 с.
- Махортых С.В. Скіфська вузда Перешепинського могильника // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). К., 2006. С.57-76.
- Медведев А.П. Посульские и среднедонские курганы скифского времени // Историко-культурна спадщина Глухівщини. Глухів, 1992. С.71-73.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н.э. М., 1999. 160 с.
- Медведев А.П. Раскопки Староживотинного могильника скифского времени // Верхнедонской археологический сборник. Липецк, 2001. Вып.2. С.4-14.
- Мелюкова А.И. Краснокутский курган. М., 1981. 111 с.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. К., 1979. 251 с.
- Мозолевський Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972 - 1975 гг.) // Скифия и Кавказ. К., 1980. С.70-154.
- Мозолевський Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабана, Водяна и Соболева могилы). К., 2005. 600 с.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Скорый С.А. Дослідження Перешепинського курганного могильника // Археологія. 1995. № 2. С.63-72.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П. Про подальші дослідження Перешепинського могильника // Археологія, 1996, № 4. С.141-149.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. К., 2002.
- Нечитайло А.Л., Буянтян Е.П. Курганный группа близ с. Чкалово // Курганы степного Крыма. К., 1984. С.6-40.
- Островерхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. К., 1981. С.84-94.
- Переводчикова Е.В., Фирсов К.Б. К реконструкции убора коней из кургана Козёл // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского. М., 2005. С.394-406.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв до н.э. // САИ. 1967. Вып.Д1-4. 179 с.
- Петренко В.Г. Курган у местечка Круполь // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1978. С.42-49.

- Плешивенко А.Г. Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы степной Скифии. К., 1991. С.53-72.
- Покровська Є.Ф., Діденко О.П. Кургани скіфського часу біля Умані // Археологія. 1970. Т.ХХІІІ. С.166-175.
- Полидович Ю.Б. О мотиве свернувшегося хищника в искусстве скифского мира // РА. 1994. № 4. С.63-78.
- Привалова О.Я. Скифское погребение у с. Стылы // Археологический альманах. Донецк, 1993. С.161-166.
- Пузікова А.І. Вуздечкові набори з Воронезьких курганів // Археологія. 1980. Вип.35. С.38-52.
- Ролле Р., Махортих С.В., Черненко Є.В. // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). К., 2006. С.101-104.
- Сидоренко Г.О. Скiфський курган на р. Удай // Археологія. Т.16. С.191-194. Силантьєва Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. 1959. № 69. С.5-107.
- Скорий С.А. Кочовики передскіфської та скіфської доби у Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії). Автореф. дис. ... док. іст. наук. К., 1996. 48 с.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. К., 1997. 173 с.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). К., 2003. 161 с.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы. К., 1977. С.152-199.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Медитопольский курган. К., 1988. 260 с.
- Чередниченко Н.Н., Фиалко Е.Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. 1988. № 2. С.149-166.
- Шкурко А.И. Об изображении свернувшегося в кольцо хищника в искусстве лесостепной Скифии // СА. 1969. № 1. С.31-39.
- Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976. С.90-105.
- Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. К., 1973. С.82-112.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987. 178 с.
- Шрамко Б.А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области // ВХУ. 1992. Вып.25. С.110-119.
- Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. Харьков, 1994. С.102-126.
- Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. Харьков, 1998. С.9-131.